

AZ ENDOPLAZMATIKUS RETIKULUM FEHÉRJETRANSZPORTJA

VÉGH MIKLÓS

Semmelweis Orvostudományi Egyetem II. sz. Kémiai—Biokémiai Intézet, Budapest

I. Az endoplazmatikus retikulum felépítése, izolálása, fő funkciói

A sejt ultrastruktúrájának korai elektronmikroszkópos vizsgálatakor feltűnt egy igen kiterjedt citoplazmatikus hálózat, amelyet endoplazmatikus retikulumnak neveztek el (PORTER 1953) (51). A technikai módszerek fejlődésével kiderült, hogy olyan membránhálózatról van szó, amely folyadékkal töltött üregeket vesz körül a citoplazmában. A retikulum egyes szakaszai felületükön szemcsézettek, — riboszómákat kötnek (48), ez a „durva felszínű”, vagy „granuláris” retikulum —, más szakaszai sima felszínűek, és a Golgi-komplextől különböző „átmeneti hólyagocskák” választják el. (Bár a Golgi-komplex rendezettebb felépítésű, mint az igen polimorf retikulum, a „sima felszínű retikulum” kifejezésbe gyakran a Golgi-komplext is beleértik.)

A retikulum általános, fő szerepe foszfolipidek, trigliceridek szintézise, zsírsavak meghosszabbítása és deszaturációja stb. A membránhálózat állandó mozgásban van, mintegy „végigsepri” a citoplazmát és tartalmát folyamatosan újraelosztja. Egyes szövetekben speciális funkciót végez. Így pl. az izomszövetben a Ca^{2+} -függő kontrakció szabályozásában („szarkoplazmatikus retikulum”) a here intersticiális sejtjeiben és a mellékvesében a szteroidok bioszintézisében vesz részt. A máj méregtelenítő funkciójában fő szerep jut a retikulum elektrontranszport rendszereinek és az ezekhez kapcsolt járulékos enzimeknek. Ezek jelentős része xenobiotikumokkal indukálható (47). Egyes szövetekben jelentős az exportfehérjék szintézise és szekréciója (pl. máj, hasnyálmirigy stb.). A retikulum *ép formában történő izolálása* nem megoldott. A jelenlegi feltérési módszerek szétzúrodják hálózatát. A képződött fragmentumok spontán záródnak és tartalmuk a citoplazmával keveredik. Idegen organelumok darabjaival fuzionálhatnak, így „hibrid vezikulumok” képződhetnek. Az eredmény tehát, kisebb-nagyobb, membránnal határolt hólyagocskák, amelyek részben citoplazmát tartalmaznak. (Golgiból ideális esetben preparálni lehet viszont ép sacculus halmazokat, ha a homogenizálás nagyon óvatosan, standard körülmények között történik, l. 19.) Ez a „mikroszóma” emellett — szövettől függetlenül — más organelumokból származó membrándarabokat is tartalmaz. Különböző sűrűséggradiens centrifugálásokkal az ilyen szennyezéseket nagyrészt el lehet távolítani, sőt, a granuláris retikulum, a sima felszínű retikulum és a Golgi-komplex elemei egymástól szétválaszthatók (2, 14, 15, 20, 22, 29,

30). Az így kapott tisztított mikroszóma preparátumok enzim-orientáció és lokalizáció szempontjából jól jellemzettek (17), és az endoplazmatikus retikulum egyes szakaszaival összehasonlíthatók (2, 14, 20, 22, 24).

Az *endoplazmatikus retikulum membránja* vékonyabbnak látszik az elektronmikroszkópos képeken (kb. 50 Å), mint a plazmamembrán (80–100 Å). A membrán anyagának 60–70%-át fehérjék, 30–40%-át lipidek (főként foszfolipidek) teszik ki. Mind a foszfolipidek, mind a fehérjék eloszlása igen aszimmetrikus, ezt részletesen tárgyalja DEPIERRE és ERNSTER (17). Fagyasztva — tört preparátumok elektronmikroszkópos kiértékelése, valamint ^{31}P — NMR spektrumok alapján, a máj-retikulum membránja fiziológias körülmények között, egymással egyensúlyban levő, folyamatosan átalakuló kettősrétegű és hexagonális felépítésű lipidszerkezetekből áll. Egy ilyen struktúra ^{31}P — NMR-rel szimmetrikus csúcsú spektrumot ad, jelezve az alkotó foszfolipidek izotróp mozgási lehetőségét. Mind a kettősrétegre, mind a hexagonális fázisra jellemző spektrum aszimmetrikus, vállal rendelkezik. Kettősrétegre jellemző spektrumot mutat pl. a vörösvértest plazmamembránja, az extrahált mikroszomális lipidek vizes szuszpenzióban, de a 4 °C-on tartott mikroszóma is (39, 61, 67). Az utóbbi két adat azt jelentheti, hogy a mikroszóma membrán fehérjéinek komoly szerepe van a membrán átmeneti formájának fenntartásában. Egy ilyen változatos felépítésű membrán környezetével szorosabb kapcsolatban lehet, mint akár a teljesen kettősrétegű, vagy a csak hexagonális fázisú. Amellett, hogy könnyen vehet részt fúziós- és transzportfolyamatokban, képezhet elágazásokat és permeábilis, mindezen tulajdonságai a környezet összetételének (pl. kétértékű kationok koncentrációváltozása) megfelelően módosulhatnak. Nem ismerjük pontosan, milyen szerepe van a retikulum membránjának (és csőhálózatának) a sejt anyagainak újraelosztásában. Valószínű, az anyagoknak a felhasználás, vagy eliminálás helyére továbbításában jelentősen lerövidíti az utat. Különösen fontos lehet a lipidoldékony vegyületek továbbításában (lipidek, hidrofób xenobiotikumok, transzmembrán enzimek, fehérjék stb.). Egy ilyen rendszer akkor működhet igazán hatékonyan, ha a membránban „oldott” anyagok laterális diffúziója gyors (33, 54, 65). Gyors laterális diffúzióra képes az oxigén (21), vagy pl. a citokróm b_5 (53). Ezért valószínű, hogy a retikulumban, a mitokondrium külső membránjában és a plazmamembránban egyaránt megtalálható NADH: citokróm b_5 redukáz (redoxpotenciálja $\approx -0,2$ V) és citokróm b_5 (redoxpotenciálja ≈ 0 V) részt vesz a sejt redox állapotának szabályozásában (3, 4, 59), és ezen keresztül a hormonális szabályozás mértékét is befolyásolhatja (12, 25, 43). A jelenség további érdekessége, hogy a retikulumban ez az elektrontranszport rendszer a sejt membránjainak zsírsavösszetételén keresztül, azok fluiditását is változtathatja, mivel a redukált citokróm b_5 a zsírsavelongáció és -deszaturáció elektrondonorja (34, 64).

II. Fehérjetranszport a retikulum membránján keresztül

1. A szignál hipotézis

A fehérjeszintézis részfolyamatainak megismerése megteremtette a lehetőséget, hogy elgondolkodjunk azon, hogyan történik a szekrécóra szánt fehérjék sejten kívülre kerülése, és milyen mechanizmussal folyik az intracelluláris organelumok fehérjéinek utánpótlása. A kiindulási lépések a fehérjeszekrécio mechanizmusának felderítésében nagyrészt PALADE munkacsoportjának köszönhetőek. A máj- és hasnyálmirigysejtek fehérjetranszportját vizsgálva, a hatvanas években kimutatták, hogy a szekrécios fehérjék szintézise az endoplazmatikus retikulumhoz kötött poliszómákon történik, e fehérjék nem jelennek meg a citoplazmában, hanem az endoplazmatikus retikulum lumenében figyelhetőek meg, mint befejezett polipeptid-láncok. Ugyanakkor a citoplazmatikus fehérjék szabad poliszómákon szintetizálódnak. Még élesebb különbség tehető a kétféle fehérjeszintézis között puromicinnel. Az antibiotikum jelenlétében végzett transzlációs kísérletek kiderítették, hogy a polipeptid lánc első szakasza még a szintézis befejeződése előtt transzlokálódik a retikulum belsejébe (52). Ez a transzport nem igényel külön energiát, viszont a szekrécios fehérje további útja valószínűleg több lépésnél is energiát igényel.

Sokáig kérdéses volt, milyen mechanizmussal jut be a szekrécios fehérje a retikulumba. Ehhez a szekrécios fehérjének először a retikulummal kell kölcsönhatásba lépnie. Lényegében az alábbi három lehetőség tételezhető fel:

- a) az exportfehérjék szintézisére olyan *specifikus riboszóma populáció* szolgál, amely az endoplazmatikus retikulumhoz kötődik;
- b) *specifikus jel az mRNS-en*, amely az mRNS-t a retikulummembránhoz köti;
- c) maga a *szintetizálódó polipeptid kötődik* a membránhoz, N-terminális szakaszával.

Az első két pontra vonatkozó kísérletek összességükben kevés eredménnyel zárultak. Világossá vált viszont, hogy a szekrécios fehérjék szerkezetükben hordozzák azt az információt, ami lehetővé teszi membránkötött transzlációjukat és transzlokációjukat a retikulummembránba (10). Mivel a transzlokáció már a fehérje szintézise közben megindul (52), a membrán iránti affinitásnak a transzláció korai szakaszában jelentkeznie kell. MILSTEIN és mtsai (45) összehasonlítva a sejtmentes rendszerben, mikroszóma távollétében *in vitro* szintetizálódó immunglobulin könnyű lánc méretét a mikroszóma jelenlétében kapott transzlációs termékkel megállapította, hogy a membrán távollétében szintetizálódott polipeptid-lánc nagyobb, mint az érett fehérje, mégpedig az N-terminális szakaszon van egy extra szekvencia. Ezeknek a vizsgálatoknak a kiterjesztése más exportfehérjékre igazolta, hogy egy additív N-terminális peptid darab — mint „szignál” — felelős az exportfehérjék transzmembrán mozgásáért.

A szignál peptidek összehasonlító szekvenciavizsgálatából kitűnik azonban, hogy bár közös sajátosságuk az erősen hidrofób oldalláncok csoportosulása a peptid egy szakaszán, a szekvenciában csak részleges hasonlóságok vannak (1. ábra), ezek:

1. az N-terminális után legalább egy erősen töltött oldallánc, leggyakrabban lys, vagy arg található;
2. a peptid központi régiójában hidrofób oldalláncok csoportosulnak, és ez legalább 9 aminosav hosszúságú szekvencia. Ennek hidrofobicitását csak egy oldalláncon csökkentve (pl. leucint β -hidroxil leucinra cserélve (28), a szintetizálódó peptid transzlokációra képtelen lesz;
3. a hidrofób csoportot hidrofil oldalláncok követik;
4. a peptid C-terminális környékén az oldalláncok mérete jelentősen csökken (gly, ala, ser, thr a leggyakoribb aminosavak).

Végül az is feltűnő, hogy ezek az N-terminális szekvenciák igen különböző (15–30 aminosav) hosszúságúak. Ezért feltehető, hogy a „szignált” nem egy aminosavszekvencia, hanem egy háromdimenziós peptidszerkezet jelenti.

A szignál peptidek felfedezése nyomán alakult ki a „szignál hipotézis” — egy elképzelés a szekréciós fehérjék retikulumba történő transzportjára, az ún. „vektoriális transzlációra” vonatkozóan (BLOBEL és DOBBERSTEIN) (8).
Lényege:

Pre-proinzulin (patkány) (66):

X—Leu-Lys-Met—X—Phe-Leu-Phe-Leu-Leu-Phe-Leu-Leu-Ala-Leu-Leu-Val-Leu-Trp-Glu-
-Pro-Lys--Pro-Ala-Gln-Ala Phe...
↑

Pre-proalbumin (patkány) (67):

Met-Lys-Trp-Val-Thr-Phe-Leu-Leu-Leu-Leu-Phe-Ile-Ser-Gly-Ser-Ala-Phe-Ser Arg...
↑

Növekedési pre-hormon (patkány) (68):

Met-Ala-Ala-Asp-Ser-Gln-Thr-Pro-Trp-Leu-Leu-Thr-Phe-Ser-Leu-Leu-Cys-Leu-Leu-Trp-Pro-
-Gln-Glu-Ala-Gly-Ala Leu...
↑

Pre-protripszinogén (69):

X—Ala-Lys-Leu-Phe-Leu-Phe-Leu-Ala-Leu-Leu-Leu-Ala-Tyr-Val-Ala-Phe Pro...
↑

Pre-lizozim (70):

Met-Arg-Ser-Leu-Leu-Ile-Leu-Val-Leu-Cys-Phe-Leu-Pro-Leu-Ala-Ala-Leu-Gly Lys...
↑

Pre-placentális laktogén hormon (humán) (71):

Met-Pro-Gly-Ser-Arg-Thr-Ser-Leu-Leu-Ala-Phe-Ala-Leu-Leu-Cys-Leu-Pro-Trp-Leu-
-Gln-Glu-Ala-Gly-Ala Val...
↑

Citokróm P450 (72):

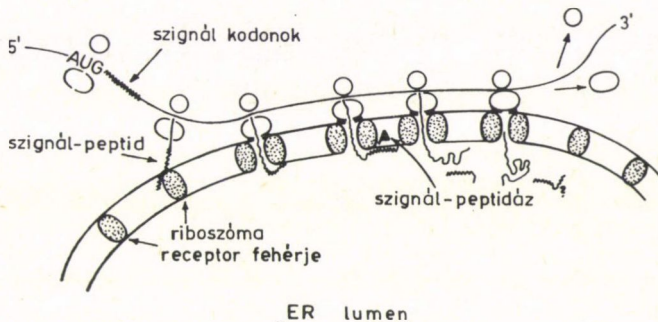
Met-Glu-Phe-Ser-Leu-Leu-Leu-Leu-Leu-Ala-Phe-Leu-Ala-Gly-Leu-Leu-Leu-Leu-Phe...

1. ábra. Néhány pre-fehérje szignál régiójának aminosavszekvenciája. A citokróm P450 szignál régiója kivételével a fenti szignálrégiókat a szignál peptidáz a nyíljal jelölt helynél hasítva, eltávolítja az érési folyamat során

1. az endoplazmatikus retikulumba transzlokálódó fehérjék mRNS-e az 5' végén az iniciálási kodon után a szignál szekvencia kódsorozatát tartalmazza, ezt követi az érett fehérjére jellemző információ;
2. minden fehérje szintézise közös, citoplazmatikus riboszómán kezdődik;
3. amint a növekvő peptidlánc N-terminális darabja kiemelkedik a nagy riboszóma alegység felületéről, kölcsönhatásba lép specifikus integrális membránfehérjékkel, és egy működő riboszóma-membrán asszociátum létrejöttét katalizálja, amelyben egy de novo kialakult fehérjecsatorna fúrja át a membránt;
4. a membrán-kötött 60 S alegységben és a membránban létrejött csatornán át a polipeptid a retikulum ciszternájába jut;
5. az endoplazmatikus retikulum belső falán levő szignál peptidáz lehasítja a szignál peptidet a növekvő polipeptid lánc elejéről;
6. a fehérje elkészülte után a riboszóma alegységek disszociálnak és a citoplazmába kerülnek. A csatorna megszűnik, a kész peptidlánc teljesen a lumenbe kerül (2. ábra).

A szignál hipotézist sejtmentes fehérjeszintetizáló rendszer segítségével igazolták (40, 68): mRNS-t húzacsíra, vagy retikulocita citoplazma extraktummal (amely a riboszómákat és a fehérjefaktorokat, valamint az energiaellátást is tartalmazta) hoztak össze, az aminosavak közül a metionin volt jelzett (^{35}S). A radioaktív fehérjéket SDS-gélelektroforézissel és autoradiográfiásan detektálták, az érett termékeket immunprecipitációval és N-terminális rádiószekvencia-analízissel azonosították (3. ábra). A hipotézis bizonyítása azon alapszik, hogy

1. Endoplazmatikus retikulum távollétében az érett polipeptid láncnál hosszabb prekursor képződik;
2. A transzláció után hozzáadott proteáz ezt elemésztí;
3. A retikulum (kutya-hasnyálmirigy mikroszóma) jelenlétében történő transzláció során az érett, rövidebb polipeptidlánc képződik;

2. ábra. Szekréciós fehérjék vektoriális transzlációja a szignál hipotézis alapján (BLOBEL és DOBBERSTEIN (8) nyomán)

3. ábra. Bovine prolaktin és növekedési hormon vektoriális szegregációja mikroszóma membránba — SDS poliakrilamid gélelektroforézist követő autoradiográfiás (1–5.), ill. fehérjére megfestett (6–7.) gélek kiértékelése. Az érett prolaktint és növekedési hormont a 6., a prehormonokat az 1. gél mutatja. A hipofízis elülső lebenyéből származó RNS-frakció búzacseriből izolált sejtmentes fehérjeszintetizáló rendszerben transzlálódott. 1. gél: poszttranszlációs inkubálás 90 percig kutya-hasnyálmirigyből preparált mikroszóma membránal. 2. gél: a mikroszómaival történt poszttranszlációs inkubálást követően, tripszin + kimotripszin proteázokkal kezelés (200–200 $\mu\text{g}/\text{ml}$). 3. gél: a mikroszóma már a transzláció alatt jelen van. 4. gél: kotranszlációsán jelen van a mikroszóma, és a transzláció befejezte után proteázzal utóinkubáltak. 5. gél: ugyanaz, mint a 4. gél, de a proteázzal való utóinkubálás 0,5% Na-dezoxikolat (DOC) jelenlétében történt. 6. gél: hipofíziskivonat (szövethomogenátum 100 000 $\times$ g felülúszója). 7. gél: hipofíziskivonat proteázzal inkubálva. Jelölések: GH: növekedési hormon, LTH: prolaktin (laktotrop hormon). Az ábra LINGAPPA és mti (40) nyomán készült

4. Ezt proteázzal tovább inkubálva a peptidlánc változatlan marad, mivel már a mikroszómába transzlokálódott;
5. Ha ez a proteázos utóinkubálás detergens jelenlétében történik, a szintetizált fehérje megemésztődik;
6. Ha a mikroszómát csak a transzláció cikloheximides leállítását után adják a rendszerhez, a kész polipeptidlánc (a prekursor) nem transzlokálódik a mikroszómába, és a hozzáadott proteázzal megemészthető.

A fentiek alapján a hipotézis további igazolása során meg kell találni és izolálni a

- a) szignál peptidát,
- b) az endoplazmatikus retikulumban levő riboszóma-kötő fehérjét,

- c) az alagútképző komponenseket, és
- d) a szignál peptid kötő receptort.

Ezenkívül ellenőrizni kell még, létezik-e más transzlokációs lehetőség az exportfehérjék számára, és hogy a sejt saját organellumait is ez a mechanizmus látja-e el újonnan szintetizált fehérjékkel.

a) szignál peptidáz

Elég sok tulajdonságát ismerjük anélkül, hogy tisztán sikerült volna izolálni. Az enzim a riboszómán elongálódó fehérjék szignál szekvenciáját távoztatja el. A szignál szekvenciákban a C-terminális szekvenciareészlet elég különböző, ezért az enzim valószínűleg a peptidnek az apoláros környezetben felvett *harmadlagos szerkezetét* ismeri fel (40).

Sajnos, nagyon kevés ismeretünk van arról, hogy a szignál szekvenciák a hidrofób környezetben milyen szekunder és terciér szerkezetűek. Ezért a retikulum-membrán szignál peptidáz aktivitását csak kotranszlációban tudjuk mérni, olyan természetes szubsztrátokkal, amelyeket a hozzáadott fehérjeszintetizáló rendszer *in situ* készít. A szignál peptidáz ezeket pontosan, fajtól és szövettípustól csaknem függetlenül alakítja át az érett polipeptiddé. Nagyon ritka kivételtől eltekintve, *csak a granuláris retikulum membránban* van (pl. 30, 31), *sima retikulumban nincs*, és a granuláris retikulumból szolubilizett aktivitás csak a granuláris retikulummal asszociál rekonstitúciós kísérletekben, a *sima felszínűvel* nem.

Integráns membránfehérje, valószínűleg a lúmináris felülethez közelebb, amit az bizonyít, hogy egyrészt, az ép retikulumot proteázzal emésztve, aktivitását megtartja, másrészt, szolubilizése és aktív alakja detergenst igényel (0,5% DOC). Szolubilizett formája igen hőérzékeny (feltehetően a DOC hőmérsékletfüggő detergens hatása miatt). Részleges tisztítását—szolubilizést követő—Sephadex G-100 kromatográfiával (63, 70), DEAE-cellulóz ioncserével (31), vagy differenciál szolubilizéssel (38) végezték.

Gátolhatóságáról igen ellentmondók az adatok: a DOC-szolubilizátum katalizálja természetes szubsztrátok korrekt poszttranszlációs átalakítását is érett formáikká, de sem SH-reagensek (20 mM-ig), EDTA (10 mM), sem különböző természetes eredetű proteáz-inhibitorok nem csökkentik aktivitását (31). Szintetikus szubsztrátok használatát nehezíti, hogy a retikulummembránban és a szolubilizett kivonatban legalább háromféle proteáz-aktivitás mutatható ki (kutya-hasnyálmirigy granuláris retikulum): *aminopeptidáz* (bestatinnal, 1,10-fenantrolinnal teljesen gátolható, szerinproteázgátlókra érzéketlen), *endopeptidáz* (termolizin-szerű aktivitás, pl. foszforamidonnal gátolható), és *kimotripszin-szerű* (klorometilketonok és PMSF gátolja). Nagy koncentrációban használt chymostatin (3–600 µg/ml) a természetes szubsztrát hasítását is gátolja, de kérdés, hogy ez az enzim és az inhibitor közvetlen kölcsönhatásának eredménye-e (63, 70).

b) Riboszóma-kötő fehérjék

A durva felszínű retikulum membránja riboszómát köt, annak nagyobbik alegységén keresztül (52), és a szintetizált fehérje a 60 S alegység „védelmében” éri el a retikulummembránt (44).

A granuláris retikulum háromdimenziós elektronmikroszkópos képe azt mutatja, hogy a riboszóma, nagyobb alegységéből kiemelkedő dudor révén kapcsolódik a membrán felületén levő kiterjedt fehérjehálózat egy régiójához (36, 66). Ez a kapcsolat ionerősség- és puromicinérzékeny: az előbbi a riboszóma és a membrán fehérjei közötti kölcsönhatásra, az utóbbi a szintetizálódó polipeptid (szignálszekvenciájának) membránkomponensekkel történő kapcsolódására utal (1).

SDS-gélelektroforézissel a durva felszínű retikulumból három olyan fehérje mutatható ki, amelyek a sima felszínű retikulumban nem találhatók meg. Ezek integráns membránfehérjék, 63, 65 és 87 000 dalton alegységmolekulasúllyal (35, 36, 56). Kis koncentrációjú keresztkötő ágenssel a 63 és 65 ezres fehérje riboszómához köthető, és azzal együtt szolubilizálható. E tulajdonságaik alapján várható, hogy szerepük a riboszómáknak a membrán specifikus helyéhez kötése, nevük: „riboforin” (37).

c) Az „alagútképző” és a d) „szignálpeptid-kötő” komponens

Egyelőre még felderítetlen, mindkettőről csupán feltételezéseink vannak. A kompetíció jelensége viszont kimutatható két prepeptid között ko-transzlációs transzportjuk folyamán, így valamilyen kötő-komponensnek léteznie kell. Az ilyen kísérleteknél a kétféle mRNS-t különböző arányban tartalmazza a sejtmentes fehérjeszintetizáló rendszer, amelyhez limitáló mennyiségű mikroszómát adnak. A kiértékeléshez vagy a mikroszóma külső proteázról védő sajátságát használják fel, vagy a szignál peptidáz által kialakított „érett” alakok arányát határozzák meg.

Egyéb, ismeretlen transzlokációs faktorok

Riboszóma mentesített granuláris retikulum transzlokációs aktivitása tripszinnel, tömény KCl oldattal (0,5 M, 69), N-etil maleimiddel (1 mM) történő kezelés következtében megszűnik. A tripszines és a KCl-os extraktumnak a membránnal való egyesítése többé-kevésbé helyreállítja a transzlokáló képességet, míg az extraktum maleimid-kezelését követő rekonstitúció sikertelen. A maleimidre érzékeny komponens az extraktumban van, amit az bizonyít, hogy ha a sóoldatos kivonást követően a membrán maradékot kezelik maleimiddel, és a sóextraktummal egyesítik, transzlokáló képességét a membrán visszanyeri. (Sima felszínű retikulum a sóextraktum hozzáadása után is kép-

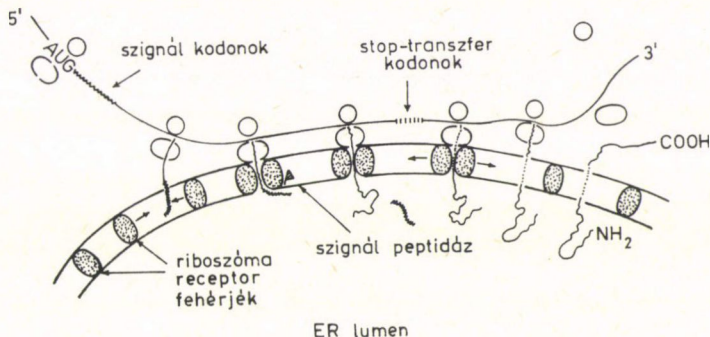
telen transzlokációra; feltehetően olyan komponensek is szerepet játszanak a folyamatban, melyek a sima felszínű retikulumból hiányzanak.) Valószínű, hogy mindhárom kezelés ugyanazt a citoplazmatikus felszín közelében lokalizáló faktort vagy faktorokat érinti (32).

2. A szignál-hipotézis kiterjesztése: stop-transzfer és inzerciós szekvenciák

a) A szignál-hipotézis módosítása membránfehérjék szintézisére

A membrán biogenezis lényeges eleme a komponensek megfelelő struktúrává rendeződése. Ez a folyamat a membránfehérjék de novo szintézisét, és a struktúrába történő beilleszkedését igényli. A szignál hipotézis a membránfehérjék szintézisekor is feltételezi az N-terminális szignál szekvencia jelenlétét, amely transzláció közben a még „szabad” riboszómáról kiemelkedve, egy riboszóma-membrán kötést katalizál (4. ábra). Az eredeti elképzelés szerint (9), a prepeptid a membrán-komponens szignálpeptid-receptorhoz kapcsolódik. A naszcens peptidlánc a membránon átjut, egészen addig, amíg a peptidláncban levő ún. „stop-transzfer szekvencia” kapcsolatba nem lép a membránnal; ekkor a polipeptid transzlokációja befejeződik. A szignál peptidáz működése folytán a folyamat irreverzibilis lesz. Ennek eredményeképpen a polipeptid lánc a membránban aszimmetrikus, részlegesen transzlokált formában marad. A fehérje „stop-transzfer szekvenciája”, amely szintén az mRNS-ben van leírva, a feltételezések szerint

1. szétszórja a feltételezett „alagútképző” fehérjéket,
2. megszünteti a riboszóma-membrán kötést,
3. specifikusan megszabja a fehérje topológiai viszonyait, ezáltal a fehérje strukturális információja egyben a fehérje lokalizációjáért is felelős. (Részben az orientációért és aszimmetrikus elhelyezkedésért, részben — a további intracelluláris transzportot is figyelembe véve — a „végállomásért”. A membránból kiálló hidrophil régiók a retikulum és a

4. ábra. Transzmembrán fehérjék vektorialis transzlációja a szignál hipotézis alapján (BLOBEL (7) nyomán)

Golgi különböző régióiban poszttranszlációs módosításokon mennek át, amelyek a fehérje további útját is meghatározzák.)

Kompetíciós kísérletekkel igazolható, hogy a lumenbe kerülő exportfehérjék és a membránba transzlokálódó fehérjék szignálpeptid receptora azonos. A vesicularis stomatitis vírus G-fehérjéje mint transzmembrán fehérje kompetál sejtmentes rendszerben, mikroszóma jelenlétében az exportfehérje-prekurzor pre-prolaktinnal, de egyikkel sem kompetál a globin, amely szignálpeptid nélkül szintetizálódó citoszól fehérje (42). — Több szekvencia is lehet egy membránfehérjében, amely a retikulum membránba való beillesztődést idézi elő. Vajon, a nem N-terminális „szignál-szekvenciák” (ezeket újabban „inzerációs szekvenciának” nevezik) szintén ugyanahhoz a receptorhoz kötődnek-e, és miért nem hasítja le ezeket a szignál peptidáz?

Erre vonatkozó adatok részben az endoplazmatikus retikulum elektrontranszportjában szereplő enzimek, részben az ovalbumin szintézisének tanulmányozásából erednek.

b) Az endoplazmatikus retikulum fehérjéinek szintézise és transzportja

Ismert, hogy az endoplazmatikus retikulum saját fehérjéi közül a citokróm P450, a NADPH: citokróm P450 reduktáz és az epoxid hidratáz membrán-kötött riboszómákon, a citokróm b_5 és a NADH: citokróm b_5 reduktáz pedig szabad riboszómákon szintetizálódik (46). Mind az öt fehérje esetében az érett alak mérete a naszcens polipeptid méretével egyezik. Az első három fehérje, amely membrán-kötött riboszómán szintetizálódik, az *N-terminálison* tartalmaz egy szignál peptidáz inszenzitív szignál régiót, amely a polipeptidnek a membránba süllyedését irányítja. A „szignál-régió” C-terminális részén ugyanis hiányzik a kisméretű aminosavak alkotta szignál-peptidáz szenzitív szakasz, így a szignál régió nem hasad le.

E három fehérje inzerációja *kotranszlációs*. Ugyanakkor a citokróm b_5 és a NADH: citokróm b_5 reduktáz *poszttranszlációs*an süllyed a membránba, annak megfelelően, hogy

1. szabad riboszómán szintetizálódik
2. nem tartalmaz az N-terminálisán semmilyen szignál-ekvivalens régiót, ellenkezőleg,
3. egy hidrofób régió, amely az inzerációért felelős, a C-terminális félen van.

Mindkét utóbbi fehérje katalitikus centrumát a retikulum citoplazmatikus felszínén, a hidrofil szekvenciárészlet tartalmazza. A citokróm b_5 C-terminális a citoplazmatikus felszínen van, de az ezt megelőző szakasz hurokszerűen a membránba süllyed (13). Az N-terminális fél tartalmazza a hem-csoportot, a retikulum citoplazmatikus felszínén. Amint ezt pre-proinzulinnal elvégzett elegáns kompetíciós kísérletek igazolják, a citokróm b_5 nem igényel szignál peptid receptort és inzerációja poszttranszlációs (5).

c) Az ovalbumin transzlokációja

Az ovalbumin esetében egy *intramolekuláris szignál* létezésére derült fény.

A csirke petevezeték szekretálta ovalbumin ugyanis szintén nem tartalmaz N-terminális szignál szekvenciát, és a fehérjéből nem hasad ki transzlokációkor peptid (49).

Kiderült azonban, hogy

1. az ovalbumin transzlokálódik a retikulum-membránba,
2. a transzlokáció csak a szintézissel egyidőben történik,
3. az ovalbumin limitált proteolízisével a molekula közepéből egy „szignál-ekvivalens szekvencia” nyerhető,
4. pre-prolaktin transzlokációjával a naszcens ovalbumin, a denaturált ovalbumin és az ovalbumin szignál-ekvivalens peptidje egyaránt kompetál, ugyanakkor a transzlációját befejezett ovalbumin inaktív. Szintén nem kompetál a pre-prolaktinnal az érett bovine szérum albumin (ebben már nincs meg a szignál szekvencia).

Az ovalbumin esete lehetőség arra, hogy könnyen és olcsón lehessen előállítani „szignál peptidet”, ami affinitási módszerek és kompetitív gátlási kinetika révén a szignál-peptid receptor és esetleg a peptidáz izolálására is alkalmas.

3. A transzlokáció mechanizmusára vonatkozó egyéb hipotézisek

A szignál hipotézis mellett már más elképzelések is vannak a transzlokáció mechanizmusára. A „ β -transzorpciós hipotézis” (STEINER (60)) szerint a szignál peptid darab belépve a hidrofób membránrégióba, β -szerkezetet vesz fel, intramolekuláris kötések hozva létre egy vagy két integráns membránfehérje polipeptid láncával. A prepeptid növekedésével hurokszerű alakot öltve, átéri a membránt, a szignál peptidáz pedig elbontja a megfelelő kötést.

Prokarióták ektoprotein szintézisére INOUE (18) állított fel tetszetős elképzelést, a „*hurok-modell*”. Mivel a prokariótáknak nincs retikulumuk, a riboszómák közvetlenül a sejtmembrán citoplazmatikus felszínén kötődve szintetizálják az exportfehérjéket.

A szignál-szekvencia N-terminális néhány bázikus aminosavja a membrán negatív töltésű citoplazmatikus felületéhez kötődik, a növekvő hidrofób peptid darab egyszerűen benyomul a membránrétegbe. A membrán külső oldalára érve prolin, vagy glicin következik a transzlokálódó peptid láncban, majd újra hidrofób aminosavak — a lánc megtörik, és hurokszerűen visszahajlik a membránba. Itt vágja el a láncot a szignál peptidáz. A peptid lánc a membrán citoplazmatikus oldaláról most már a külső membrán felé nyomul. Ebben a hipotézisben nem szerepel tehát „szignálpeptid-receptor”, a prepeptid közvetlenül a membrán lipidfázisával lép kapcsolatba. Ez a felfogás tükröződik von

HEIJNE (27) „*direkt transzfer modell*”-jében, amely a fehérje transzlokációt fiziko-kémiai jelenségek alapján, a szignál-szekvencia és a membrán lipofil vázának közvetlen kölcsönhatásával magyarázza. Feltételezi, hogy a hidrofób környezetben a prepeptid α -helix konformációt vesz fel, ami energetikailag kedvezőbbé teszi a kevésbé hidrofób oldalláncok penetrációját is. Ezek transzlokációs igényét a riboszóma megkötésekor felszabaduló energia fedezné, de erősen töltött láncok a membránon rögzült riboszóma leválását is okozhatják. Ez esetben a transzlokáció is befejeződik. Termodinamikai számításai szerint, ilyen módon nem túlságosan hidrofil peptidláncok átjuthatnak a membránon, a töltéssel rendelkezők esetleg a riboforinokkal történő H-hídkötés, vagy egyéb kölcsönhatások révén (rokonság a β -transzorpciós modellel). A modell megkönnyíti elképzelnünk az alacsonyabb evolúciós fokon levő élőlények fehérjetranszportját, ahol specializált struktúrák még nem alakultak ki. A modell hibája, hogy bár a membránba transzlokált peptidlánc α -helix vagy β -lemez szerkezetének energiaviszonyaira vonatkozóan nincsenek közvetlen mérési adatok az irodalomban, valószínűbb, hogy a β -szerkezet hidrofób környezetben több kölcsönhatást képes kialakítani, tehát stabilabb. Másrészt, egy ilyen transzlokáció elvileg csak riboszóma-kötő fehérjéket igényel, amelyek kevésbé maleimid érzékenyek, és a transzlokáció SH reagens-érzékenységét a direkt transzfer modell nem magyarázza.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a szekrécióna kerülő fehérjék és a membrán-asszociált fehérjék transzportjának jellegzetességei az illető fehérje struktúrgénjében egyértelműen meghatározottak. A szignál-hipotézis megfelelő rugalmassággal kezelve alkalmas azon folyamatok részletes magyarázatára, hogyan kerül a szintetizált polipeptid az endoplazmatikus retikulum lumenébe, ill. megfelelő pozícióban és orientációval membránjába. Egyelőre nincs azonban konkrét elképzelésünk arra, hogy milyen folyamat során jutnak a retikulumba transzlokálódott polipeptid-láncok a transzlokáció helyétől a Golgi-komplexbé kerüléshez kedvező membránszegmensekhez. Egyszerű diffúzió valószínűleg nem elegendő erre, mivel a retikulumból a Golgi-komplexbé irányuló fehérjetranszport akkor is fennmarad, ha cikloheximiddel a fehérjeszintézist gátoljuk és ezáltal a „koncentrációgradiens” csökken. A további transzportlépések között több energiaigényes lehet: a Golgi-készülékbe, majd ennek különböző származékain keresztül a sejtmembránhoz, ill. az extracelluláris térbe. Ezeknek a folyamatoknak a részleteit azonban egységes elképzelésbe egyelőre nem lehet foglalni.

IRODALOM

1. ADELMAN, M. R., SABATINI, D. D., BLOBEL, G.: J. Cell Biol. **56**, 206–29 (1973).
2. ADELMAN, M. R., BLOBEL, G., SABATINI, D. D.: Meth. Enzymol. vol. **31**, (A) 201–215 (1974).
3. ARCHAKOV, A. I., KARYAKIN, A. V., SKULACHEV, V. P.: Febs. L. **39**, 239–242 (1974).
4. ARCHAKOV, A. I., KARYAKIN, A. V., SKULACHEV, V. P.: Biochim. Biophys. Acta **408**, 93–100 (1975).

5. BENDZKO, P., PREHN, S., PFEIL, W., RAPOPORT, T. A.: *Eur. J. Biochem.* **123**, 121–26 (1982).
6. BLOBEL, G.: *Biochem. Biophys. Res. Comm.* **68**, 1–7 (1976).
7. BLOBEL, G.: in „International Cell Biology 1976–77” (eds.: Brinkley, B. R., Porter, K. R.) pp 318–25. The Rockefeller Univ. Press N. Y.
8. BLOBEL, G., DOBBERSTEIN, B.: *J. Cell Biol.* **67**, 835–51 (1975).
9. BLOBEL, G., DOBBERSTEIN, B.: *J. Cell Biol.* **67**, 851–62 (1975).
10. BLOBEL, G., SABATINI, D. D.: in *Biomembranes* (Manson L. A. ed.) vol. **2**, 193–195 (1971) Plenum Press, New York
11. CHAN, S. J., KEIM, P., STEINER, D. F.: *Proc. Natl. Acad. Sci. USA* **73**, 1964–68 (1976).
12. CRANE, F. L., LÖW, H.: *Febs. L.* **68**, 153–156 (1976).
13. DAILEY, H. A., STRITTMATTER, P.: *J. Biol. Chem.* **256**, 3951–55 (1981).
14. DALLNER, G.: *Meth. Enzymol.* vol. **31**, (A) 191–201 (1974).
15. DEPIERRE, J. W., DALLNER, G.: *Biochim. Biophys. Acta* **415**, 411–472 (1976).
16. DEVILLERS-THIERY, A., KINDT, T., SCHEELE, G., BLOBEL, G.: *Proc. Natl. Acad. Sci. USA* **72**, 5016–20 (1975).
17. DE PIERRE, J. W., ERNSTER, L.: *Ann. Rev. Biochem.* **46**, 201–62 (1977).
18. DI RIENZO, J. M., NAKAMURA, K., INOUE, M.: *Ann. Rev. Biochem.* **47**, 481–932 (1978).
19. FAVARD, P.: in „Mammalian Cell Membranes” vol. **2**, (eds. Jamieson, G. A. Robinson, D. M.) 108–140 Butterworths, London, Boston (1977).
20. FELDMAN, R. A., GAETANI, S., MORIMOTO, T.: in „Cancer Cell Organelles” (eds.; Reid, E., Cook, G. M. W., Morrè, D. J.) pp 262–92. Halsted Press, N. Y. (1982).
21. FISHKOFF, S., VANDERKOOI, J. M.: *J. Gen. Physiol.* **65**, 663–76 (1975).
22. FLEISCHER, B.: *Meth. Enzymol.* vol. **31**, (A), 180–191 (1974).
23. GEUZE, J. J., KRAMER, M. F., DE MAN, J. C. H.: *l. Ref.* (3) 55–107.
24. GLAUMANN, H., DALLNER, G.: *J. Cell Biol.* **47**, 24–49 (1970).
25. GOLDENBERG, H., CRANE, F. L., MORRÈ, D. J.: *Biochem. Biophys. Res. Comm.* **83**, 234–240 (1978).
26. HAUGEN, D. A., ARNES, L. G., YASUNOBU, K. T., COON, M. J.: *Biochem. Biophys. Res. Comm.* **77**, 967–73 (1977).
27. VON HEIJNE, G., BLOMBERG, C.: *Eur. J. Biochem.* **97**, 175–181 (1979).
28. HORTIN, G., BOIME, I.: *Proc. Natl. Acad. Sci. USA* **77**, 1356–60 (1980).
29. IMAI, Y.: *Biochem. J. (Tokyo)* **80**, 267–76 (1976).
30. JACKSON, R. C., BLOBEL, G.: *Proc. Natl. Acad. Sci.* **74**, 5598–5602 (1977).
31. JACKSON, R. C., BLOBEL, G.: *Ann. N. Y. Acad. Sci.* **343**, 391–404 (1980).
32. JACKSON, R. C., WALTER, P., BLOBEL, G.: *Nature* **286**, 174–76 (1980).
33. KEITH, A. D., SNIPES, W.: *Science* **183**, 666–668 (1974).
34. KEYES, S. R., CINTI, D. L.: *J. Biol. Chem.* **255**, 11357–64 (1980).
35. KREIBICH, G., CZAKO-GRAHAM, R. C., SABATINI, D. D.: *Ann. N. Y. Acad. Sci.* **343**, 17–33 (1980).
36. KREIBICH, G., GRENBENAU, R., MOK, W., PEREYRA, B., RODRIGUEZ-BOULAN, E., ULRICH, B., SABATINI, D. D.: *Fed. Proc.* **36**, 656 (1977).
37. KREIBICH, G., ULRICH, B. L., SABATINI, D. D.: *J. Cell Biol.* **77**, 464–487 (1978).
38. KREIL, G., MOLLAY, G., KRASHNITZ, R., HAIML, L., VILAS, U.: *Ann. N. Y. Acad. Sci.* **343**, 338–46 (1980).
39. DE KRUIJFF, B., VAN DEN BESSELAAR, A. M. H. P., CULLIS, P. R., VAN DEN BOSCH, H., VAN DEENEN, L. L. M.: *Biochim. Biophys. Acta* **514**, 1–8 (1978).
40. LINGAPPA, V. R., DEVILLIERS-THIERY, A., BLOBEL, G.: *Proc. Natl. Acad. Sci. USA* **74**, 2432–36 (1977).
41. LINGAPPA, V. R., LINGAPPA, J. R., BLOBEL, G.: *Nature* **281**, 117–121 (1979).
42. LINGAPPA, V. R., SHIELDS, D., WOO, S. L. C., BLOBEL, G.: *J. Cell Biol.* **79**, 567–572 (1978).
43. LÖW, H., CRANE, F. L.: *Febs. L.* **68**, 157–159 (1976).
44. MALHIN, L. I., RICH, A.: *J. Mol. Biol.* **26**, 329–346 (1967).
45. MILSTEIN, C., BROWNLEE, G. G., HARRISON, T. M., MATTHEWS, M. B.: *Nature New Biol.* **239**, 117–20 (1972).
46. OKADA, Y., FREY, A. B., GUENTHER, T. M., OESCH, F., SABATINI, D. D., KREIBICH, G.: *Eur. J. Biochem.* **122**, 393–402 (1982).
47. ORRENIUS, S., ERICSSON, J. L. E., ERNSTER, L.: *J. Cell Biol.* **215**, 627 (1965).
48. PALADE, G. E.: *J. Biophys. Biochem. Cytol.* **1**, 567–578 (1955).
49. PALMITER, R. D., GAGNON, J., WALSH, K. E.: *Proc. Natl. Acad. Sci. USA* **75**, 94–98 (1978).
50. PODMITER, R. D., GAGNON, J., ERICKSON, L. H., WALSH, K. A.: *J. Biol. Chem.* **252**, 6836–93 (1977).
51. PORTER, K. R.: *J. Exp. Med.* **97**, 727 (1953).

52. REDMAN, C. M., SABATINI, D. D.: *Proc. Natl. Acad. Sci. USA* **56**, 608—15 (1966).
53. ROSEMAN, M. A., HOLLOWAY, P. W., CALABRO, M. A., THOMPSON, T. E.: *J. Biol. Chem.* **252**, 4842—49 (1977).
54. SACKMANN, E., TRÄUBLE, H.: *J. Am. Chem. Soc.* **94**, 4492—4498 (1972).
55. SEEBURG, P. H., SHINE, J., MARTIOL, J. A., BAXTER, J. D., GOODMAN, H. M.: *Nature* **270**, 486—94 (1977).
56. SHARMA, R. N., BEHAR-BANNELIER, M., ROLLESTON, F. S., MURRAY, R. K.: *J. Biol. Chem.* **253**, 2035—43 (1978).
57. SHERWOOD, L. M., BURSTEIN, Y., SCHECHTER, I.: *Proc. Natl. Acad. Sci. USA* **76**, 3819—23 (1979).
58. SIEKEVITZ, P., PALADE, G. E.: *J. Biophys. Biochem. Cytol.* **7**, 619 (1960).
59. SKULACHEV, V. P.: *Biochim. Biophys. Acta* **604**, 297—320 (1980).
60. STEINIR, D. F., QUINN, P. S., CHAN, S. J., MARSH, J., TAGER, H. S.: *Ann. N. Y. Acad. Sci.* **343**, 1—16 (1980).
61. STIER, A., FINCH, S. A. E., BÖSTERLING, B.: *Febs. Lett.* **91**, 109—112 (1978).
62. STRAUSS, A. W., BENNETT, C. D., DONOKUE, A. M., RODKEY, J. A., ALBERTS, A. W.: *J. Biol. Chem.* **252**, 6846—55 (1977).
63. STRAUS, A. W., ZIMMERMANN, M., BOIME, I., ASHE, B., MUMFORD, R. A., ALBERTS, A. W.: *Proc. Natl. Acad. Sci. USA* **76**, 4225—29 (1979).
64. STRITTMATTER, P., SPATZ, L., CORCORAN, D., ROGERS, M. J., SETLOW, B., REDLINE, R.: *Proc. Natl. Acad. Sci. USA* **71**, 4565—69 (1974).
65. SUMPER, M., TRÄUBLE, H.: *Febs. Lett.* **30**, 29—34 (1973).
66. UNWIN, P. N. T.: *Nature* **269**, 118—22. (1977).
67. VERKLEIJ, A. J. VERVERGAERT, P. H. J. Th.: *Biochim. Biophys. Acta* **515**, 303—327 (1978).
68. WALTER, P., JACKSON, R. C., MARCUS, M. M., LINGAPPA, V. R., BLOBEL, G.: *Proc. Natl. Acad. Sci. USA* **76**, 1975—99 (1979).
69. WARREN, G., DOBBERSTEIN, B.: *Nature* **273**, 569—71 (1978).
70. ZIMMERMANN, M., ASKE, B. M., ALBERTS, A. W., PIERCHALA, P. A., POWERS, J. C., NISHINO, N., STRAUSS, A. W., MUMFORD, R. A.: *Ann. N. Y. Acad. Sci.* **343**, 405—413 (1980).